

İdil-Ural Bölgesinin Cedidci Dinî Lideri Zeynullah Rasûlî'nin Hayatı ve Görüşleri

İbrahim Maraş^(*)

“Yaşrın (gizli) ve aşıkâra da Allah'tan -Allah için- sakınmayı, Allah'ı daima yadda tutmayı ve sünneti takip etmeyi sana vasiyet ediyorum.” (Zeynullah Rasûlî, Kasım 1916, M. Necip Tünteri'ye yazdığı mektuptan)

Zeynullah İşan (Şeyh Zeynullah) veya Zeynullah Rasûlî diye tanınan Zeynullah Rasûlî'nin tam adı, Zeynullah b. Habibullah b. Rasûl b. Musa b. Bayramkul b. Aşık b. Sultanay b. Murat Topay b. Uraz Ali b. Yanşı b. Yatâbî'dir. İdil-Ural bölgesinin, özellikle de, Kazakistan ve Sibirya'ya sınır kesimlerinin meşhur Nakşbendî şeyhidir. Troitski'ye bağlı Tüngatar (bugünkü Başkurdistan'da Uçalı bölgesinde) vilayetinin “Şerif” (veya Şerip) köyünde 25 Mart 1833 (16 Zilkade 1248)'de dünyaya geldi¹.

Aslen bir Başkırt boyu olan “kvakan” taifesinden olan Zeynullah Rasûlî, 12 yaşına kadar kendi köyünde eğitim gördü, sonra “Malay Moynak” köyünde Şeyh Yakup Hazret Medresesi'nde okudu. Yakup Hazret'in “Ahund” köyüne geçmesi (1848) üzerine onunla beraber bu köye giden Rasûlî, 17 yaşına kadar bu köydeki medresede okudu. Ancak, burada okurken hocasının kelamî meselelerde kalbinde oluşan şüpheyi gidere-memesi üzerine köyden ayrılıp Troitski'ye geldi (1851). Troitski'de Ahmet b. Halit Mengerî'nin² (ö. 1870) medresesinde yedi sene yüksek dînî ilimler, mantık, hikmet ve kelamla ilgili dersler aldı ve kelamdan Akâid-i Adudiyeyi okudu³. Tecvid ilmini de o

(*) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

¹ (Rızaeddin b. Fahreddin, Şeyh Zeynullah Hazretinin Tercüme-i Hali, Musa b. Fethullah'ın 1897'de yazdığı tercüme-i hal, Orenburg, 1917, s. 5; Murad Renzi, Telfiku'l- Ahbâr, Orenburg, 1908, c.2, s. 491; R. Fahreddin'in el yazma arşivindeki bir belge, Rusya İlimler Akademisi, Başkurdistan Filiali, Ufa-Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü İlmî Arşivi, Fond 7 (R. Fahreddin fondu), 1. Tasvirleme, c. 24, Stary Akt - Eski Dokümanlar - Vr. 155(b)).

² Bu zat hakkında fazla bilgi için bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, Asâr, c.2, 15. cüz, Orenburg 1909, s. 511-513.

³ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah...s.6; R. Fahreddin Arşivi, c. 24, vr. 155(b)).

dönemin meşhur hocalarından olan Şeyh el-Hac Damolla Muhammetşah b. Miras'tan aldı⁴.

Zeynullah Rasûlî öğrenimini tamamladıktan sonra 1858'de Verhno-Ural'a bağlı "Akhoca" köyü halkının ricası üzerine bu köye gitti ve 1859'da resmen imam ve müderisliğe başladı. Aynı yıl Çardaklı (diğer adı Aybat) köyündeki (Çelyabinsk veya diğer adıyla Çilebi'ye bağlı bir köy) Nakşibendi olan Abdülhakim b. Kurbanali b. Abdülhamit b. İsan b. Bursık b. Yolyahşî(ö. 1872)'ye intisab etti. Abdülhakim Çardaklı veya Çardaklı Şeyh olarak bilinen bu zat, Nakşibendiliğin Müceddidiye koluna mensuptu⁵ ve Buharalı Şeyh Niyazkulu Han Türkmânî'nin müridi olan Şerefüddin b. Zeynüddin (ö. 1846)'in baş halefi idi. Ahmet Sirhindî (İmam Rabbânî)'ye kadar uzanan bu kola Çardaklı Şeyh vasıtasıyla giren Rasûlî, onun icazetli halifelerinden oldu⁶.

Zeynullah Rasûlî, kendi yazdığı Fevâidü'l- Mühimme'de Müceddidiye kolu olarak bilinen Abdülhakim Çardaklı'ya bağlı sisilesini kısaca şu şekilde vermektedir: Abdülhakim Çardaklı, Şerefüddin İsterlitamâkî, Halife Niyazkulu, Molla İdris, Muhammed İdkulu, Hüdaykulu, Habibullah Hacı, Ahmet el-Mekkî, Meyan (Muhammed) Masum...İmam Rabbani...ve Mevlana Ubeydullah Ahrar...vs⁷. Rasûlî, bu silsilenin ehl-i beyt vasıtasıyla Hz. Muhammed (sa.v.)'de sona erdiğini bu yüzden de "silsiletü'z- zeheb" veya "silsilet-i ehl-i beyt" diye de adlandırıldığını belirtmektedir⁸.

Zeynullah Rasûlî, 1859-1866 yılları arasında dört defa evlendi, ancak bunlardan ikisinde, "Abdülkerim" köyünde imam olan molla Eltaf b. İshak'ın ölmesi üzerine metrukesini taksimden sonra hanımıyla evlenmesi ve kendi kayınpederinin vefatı üzerine onun genç hanımı ile yaptığı nikahtan dolayı çevresinden oldukça tepki gördü⁹. Rasûlî, bu tepkilere pek aldırmadıysa da onun bu davranışları sonradan sürgüne gitmesine yol açan şikayetnameler yazılmasında önemli unsurlardan birini teşkil edecekti.

Zeynullah Rasûlî, kısa bir süre çay ticareti ile de uğraşmışsa da pek başarılı olmadı ve 1869'da, vefat eden bir Kazak zenginine vekaleten, hacca gitmeyi kabul ederek aynı yıl hac için yola çıktı. 18 Ağustos 1869'da İstanbul'a gelen Rasûlî, Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ziyaeddin Gümüşhanevî (1813- 1893)'ye intisab etti ve çilehanede 40 gün kaldı. Yanında kardeşi Fethullah b. Habibullah'ın oğlu Musa b. Fethullah olduğu halde İstanbul'dan, İskenderiye, Tanta, Mısır, Süveys, Yenbu' yoluyla Medine'ye vardı. Bu bölgelerdeki meşhur alimlerle görüşen (Abdürreşid, Muhammed Mazhar, Şeyh Abdül-gani, hadisçi Şeyh Abdülhamit, Şeyh A'zeb, Şeyh Yusuf İzzî, Şeyh Dürrac el-Malikî,

⁴ R. Fahreddin, Âsâr, c. 2, 11. cüz, Orenburg 1905, s. 213. Bu zatla ilgili bilgi için bkz. R. Fahreddin, Asâr, c. 1, 8. cüz, Orenburg, 1904, s. 452-453.

⁵ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah, s. 7; M. Remzi, Telifik., c. 2, s. 491.

⁶ R. Fahreddin, Âsâr, c. 2, 15. cüz, s. 542; Zeynullah b. Habibullah Rasûlî, Fevâidü'l- Mühimme, St. Petersburg, 1898, s. 9-11; M. Remzi Telifik..., s. 491; Hamit Algar, "Shaykuh Zaynullah Rasulev", Muslims in Central Asia, ed. Jo-Ann Gross, Durham-London, 1992, s. 117. (Türkçe Terc. için bkz. A. İmamoğlu, İlim ve Sanat, Mayıs 1995, sayı: 38, s. 65.)

⁷ Z. Rasûlî, Fevaid, s. 9-11.

⁸ Z. Rasuli, Fevaid, s. 9-11.

⁹ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 7-9 (R. Fahreddin'in kitabı ilk sırada aldığı tercüme-i hal yazarı Musa b. Fethullah, Abdülkerim köyündeki ölen imamın kardeşi Eftah b. İshak'ın bu olaya oldukça tepki gösterdiğini söyler)

Şeyh Halil Tünteri...vs.) Rasûlî, Çerkes Şeyhi Muhammed Said Efendi'den de meşk dersi aldı ve hac vazifesinden sonra tekrar İstanbul'a uğradı. Bu defaki gelişinde Ziyaeddin Gümüşhanevî tarafından halife tayin edilerek kendisine; irşad, terbiye, Kır'an ve hadis ilimleri, çeşitli evrad ve ezkar için icazet verildi. İzin alarak vatanına dönen Rasûlî, Haziran 1870'de Troitski'ye geldi ve Eylül ayında da Gümüşhanevî'nin halifesi olarak Nakşbendiliğin Halidiyye kolunu etrafına yaymaya başladı¹⁰.

Hâlidiyye kolu İdil-Ural bölgesinde daha önceden de mevcuttu, ancak bu kol, Rasûlî ile birlikte çok büyük bir şöhret kazandı¹¹. Rasûlî, Gümüşhanevî'ye bağlı silsilesini ise şöyle sıralamaktadır: Ziyaeddin Gümüşhanevî, Ahmet b. Süleyman et- Trablusî, Mevlana Halid-i Bağdadî, Gulam Ali (Abdullah Dihlevî), (Habibullah) Can Canan el-Mazhar, Nur Muhammed Bedvânî, Seyfüddin Muhsin, Muhammed Ma'sum, Ahmet el-Farukî (İmam Rabbanî) ...Ubeydullah Ahrar es-Semerkanî... Bahaüddin Nakşbendî...Ebu Bekir Sıddîk, Hz. Muhammed (s. a. v.). Rasûlî, Halidî koluna ait bu silsilenin "silsiletü's- sâdât" diye isimlendirildiğini ifade eder¹².

Zeynullah Rasûlî, Gümüşhanevî'nin halifesi olarak başladığı faaliyetinde kısa zamanda büyük başarılar kazandı, birçok insan etrafında toplandı. Hatta Şeyh Abdülhakim Çardaklı'nın meşhur müridlerinden bazıları (Molla Muhammed Rahim, Molla Şerefüddin, Molla Muhammedcan gibi alimler) ondan izin almaksızın Rasûlî'ye intisap ettiler. Bunun üzerine Çardaklı Şeyh, kendi müridlerine el uzatılmaması isteğini bildirdi ve Rasûlî ile aralarında bir soğukluk başlamış oldu¹³. Bu arada iki hanımını boşayan Rasûlî, 1871 yılı içinde iki hanımla daha evlendi ve bu olaylar onun hakkında çeşitli söylentilerin dolaşmasına sebebiyet verdi.

Diniye Nezaretî'ne ve çeşitli resmî makamlara yazılan yoğun şikayetnameler neticesinde Diniye Nezaretî olaya el koydu. Şikayetnamelerdeki genel söylentiler; Rasûlî'nin gelişigüzel mürid topladığı, hanımları, genç kızları mürid yapmak veya tarikat talimi bahanesiyle yanına çekip kendisine nikahlamaya çalıştığı, haftada bir kere zikir meclisi kurup bu meclislerde bağırıp çağırma, çığlık, raks ve devran ile açık (cehrî) zikir yaptırdığı, hatta müridlerinin namaz içinde bile çeşitli sözlerle bağırdıkları ve Rasûlî'nin onlara namazlarının bozulmadığı yolunda fetva verdiği, Türk (Osmanlı) taraftarı olduğu...vs.¹⁴ şeklinde idi. Ayrıca daha önceleri bir nikah olayından dolayı aralarının açık olduğu Molla Eftah b. İshak adında bir zat-Diniye Nezaretî'ne yazdığı bir şikayetnamede, Rasûlî'nin bidatçi olup, dalaletle davet ettiğinden, onun ve İstanbul'daki şeyhinin büyücü olduğundan ve Rasûlî'nin mescitlerde taş ile efsun yaptığının sözediyordu. Şikayetler arasında en dikkati çekenini ise; Rasûliye Medresesi müder-

¹⁰ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 7-12.

¹¹ Hâlidiyye kolu, adını Mevlana Halid-i Bağdadî (ö. 1827)'den almaktadır. Halidiyye kolunun, o döneme kadar, bilinen iki Tatar temsilcisinden biri, Mevlana Halid'in Mekke halifesi Abdullah el-Mekkî el-Erzincânî'nin Kazan'ın Kazaklar köyünde imam, müderris ve ahund olan halifesi Fethullah b. Sefer Ali el-Minâvuzî (ö. 1852) ile Çistaylı Şeyh Muhammed Zakir Efendi'dir. Bkz. Hamit Algar, a.g.m., 1992, s. 116; R. Fahreddin Asâr, c. 2, 11. cüz, Orenburg-1905, s. 222.

¹² Z. Rasûlî, Fevâidü'l- Mühimme, s. 9.

¹³ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 10.

¹⁴ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 10-12.

rislerinden Rahimcan Atnabayef'in bahsettiği, Zeynullah Rasûlî'nin o zamana kadar bölgede mevcut olmayan "Mevlüt Bayramı" kutlama adetini başlatmış olmasıydı. Akhoca köyünün yakınındaki bir dağda ziyafet ve zikir meclisi şeklinde yapılan sözkonusu "Mevlüt Bayramı" kutlamaları, şikayetçilerce bidat olarak değerlendiriliyor ve resmî memurlara haber verilerek bayramı kutlayanların, kutlama günlerinde, takip edilmesi isteniyordu¹⁵. Bu türden şikayetler neticesinde Diniye Nezareti müftüsü Selim Giray Tevkihof, üç kişiden oluşan bir komisyon kurdurup (Şeyh Kemaleddin, Hüsameddin ve Çeşme köyünden Şahingiray isimli bir müderris) Zeynullah Rasûlî'yi ve yine onun gibi şikayet edilen bir başka Nakşî Hâlidî Ataullah Hacı Abdülmelikov (Urski bölgesinden)-'u Ufa'ya çağırırdı. 1872'de Ufa'ya gelen Rasûlî ve Ataullah Hacı imzalı ifade verip Ufa'dan ayrıldılar. Fakat kendisine şikayetnameler gönderilen Ufa valisinin telgrafı üzerine Zlataust'ta polis şefi (ispravnik) Devletşin tarafından tutuklanıp zindana atıldılar. Sekiz aylık bir süre sonunda da tekrar Ufa'ya getirilip, Vologda bölgesinde, hiç müslüman nüfusun yaşamadığı Nikolski'ye, polis nezaretinde yaşamak üzere, sürgün edildi-ler (1873).

Zeynullah Rasûlî'nin sürgün edilmesinin esas sebebi, muhtemelen, onunla Çardaklı Şeyh arasındaki nüfuz mücadelesiydi. Zeynullah İşan'ın mürid halkasını giderek genişletmesi, çeşitli bölgelerden kişilerin gelip ona intisap etmeleri, hatta Çardaklı Şeyh'in bizzat kendi müridlerinin Zeynullah İşan'a bağlanması onunla Çardaklı Şeyh arasında iplerin gerilmesine yol açtı. Çünkü bölgede eskiden beri hakim durumda olan Nakşî-müceddidi Abdülhakim Çardaklı'nın hem nüfuz alanını daraltıyordu. Bu da tabii ki, Abdülhakim Çardaklı'yı rahatsız ediyordu. Nitekim onun, İsterlibaş bölgesine yaptığı bir ziyarette, Zeynullah Rasûlî'nin şeriata hilaf bidat şeylerle uğraştığı, bunu engellemek gerektiği yolunda halifelerine ve müridlerine şikayette bulunduğu, kaynaklarda belirtilir¹⁶. Onunla birlikte yine bir Halidî olan Ataullah Hacı'nın da şikayet edilmesi bu görüşümüzü desteklemektedir.

Öte yandan Zeynullah Rasûlî'nin öğrencilerinden Abdüllatif Baygazioğlu'nun yazdığı tercüme-i halde Rasûlî'nin zikir halkasından bahsedilmektedir. Her salı ve perşembe akşamları zikir halkası için müridlerin toplandığı Rasûlî medresesinde, sabahları namazdan güneş doğuncaya kadar da Hatm-i Hâcegân kılındığı ifade edilmektedir. Baygazioğlu, bazen onar defa cehrî olarak tehliil zikrinin de yapıldığını, yatsıdan sonra da siyer ve şemal okunduğunu söylemektedir. Baygazioğlu, müridlerin bazılarının bu zikirler esnasında cezbeye kapılıp yığılıp kaldıklarından, namazda "Hüvallah" diye ses çıkaranların bulunduğundan da bahsetmektedir¹⁷. Bu da göstermektedir ki, Rasûlî, Nakşî geleneğinde hoş karşılanmayan açık zikre cevaz vermekle kalmayıp sistemli bir şekilde onar defa cehrî tehliil zikrini yaptırılmaktadır. Bu tür hareketlerin bölgedeki be-

¹⁵ R. Atnabayef, "eş-Şeyh el-Muhterem Zeynullah Hazret Hakkında", Turmuş, No. 600,1 Mart 1917, s. 1-2; R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah, s. 61-62.

¹⁶ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 12.

¹⁷ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 81.

lirli bir kesimin hoşuna gitmeyeceği aşikardır¹⁸. Zaten şikayetler arasında bu konu özellikle belirtilmektedir.

Zeynullah Rasûlî'nin sürgün edilmesiyle ilgili olarak ve Ufa (Başkırdistan'daki İlimler Akademisi Arşivinin Ümidbayef fondunda bir belgeye rastladık. Muhammed Selim Ümidbayef'in resmi belgeden (3 Ocak 1873 tarihli) kopyasını yazdığı bir belgede¹⁹ Zeynullah Rasûlî ve Ataullah Abdülmelikov kendilerine has bir öğreti yaymakla, müslüman ahaliyi Ruslara karşı düşmanca tavırlar ortaya koymaya teşvik etmekle, para, eşya... vb. hediyeler kabul etmek suretiyle halkı iktisadî açıdan sömürerek servet kazanmakla suçlanmaktadır. Belgede Orenburg valisi Jukov'un herhangi bir tedbir alınmasını gerekli görmediği, sadece Diniye Nezaretinden İslam'ın gereklerini yerine getirip getirmediğinin sorulmasını istediği belirtilirken, Ufa Valisi'nin bu iki şahsın görevinden alınıp müslüman nüfustan ayrılarak sürülmelerini istediği ifade edilmektedir. Belgeyle ayrıca iki şeyhin Hz. Muhammed (s.a.v.) adına umumi kutlamalar yaptıkları zikredilmektedir ki, bu yukarıda Rahimcân Atnabayef'in söz ettiği Mevlit Bayramı'nı kutlamalarıdır. Söz konusu belge iki şeyhi; müslüman halkı sömürdüğü için iktisadi açıdan, düşmanlık tohumları ektiği için de siyasi açıdan tehlikeli görmektedir. İki dinî önderin Zlataust'ta tutuklu oldukları zaman yazılan bu belge, İçişleri Bakanlığından, Vologda bölgelerine polis nezaretinde sürülmeleri için Çar'dan izin alınmasını istemektedir. Bölgede iki şeyhin öğretileri (Nakşi-Halidi geleneği) sayesinde müslümanların, evlerinin duvarlarına cinlerden, nazardan korunmak, şifa bulmak için dualar ve büyük insanların isimleri yazılı levhalar astıkları ve tesbih kullanmaya başladıkları²⁰ gibi her müslümanın tabii olarak yapabileceği davranışlar, adeta bir suçmuş gibi gösterilmeye çalışılmıştır.

Zeynullah Rasûlî ve Ataullah Abdülmelikov 3 Ocak 1873 tarihli resmi yazıdan hemen sonra 15 Ocak 1873'de²¹ Zlataust'tan Ufa, Kazan, Nijgorad ve Moskova üzerinden Vologda'ya Kızakla nakledildiler²². Zeynullah Rasûlî kendi yazdığı bir mektupta 11 Haziran'da Nikolski'ye vardıklarını belirtmekte ve yolda oldukça çektiklerini ifade etmektedir²³. Buna göre 5 aydan fazla bir zamanda Nikolski'ye ulaşan iki şeyhin kale içinden başka yere çıkmalarına izin verilmemiş ve polis nezaretinde tutulmuşlardır. Mektupları dahi kontrol altında tutularak incelendikten sonra kendilerine iade edil-

¹⁸ İdil-Ural bölgesinin Aşağı İdil kesimindeki Saratov bölgesinde 1860 Ağustos'unda cehri zikir ile ilgili bir olay gerçekteşmiş ve tepkiyle karşılanmışır. Hokanlı Hüseyin Molla Bayođlu isminde bir şahıs Saratov'a gelmiş, burada raks, tegannî ve semâ'yı caiz kabul edip, cehri olarak tehlil zikri yaptırmıştır. Onun bu hareketleri her ne kadar halkın belirli bir kesimince kabul edilse de, bölgede imam olan Hasanüddin Ebuzerođlu tarafından Diniye Nezareti müftüsü Abdülvahit b. Süleyman 3. müftü'ya bir şikayet dilekçesi ile bildirilmiş ve önlem alınması istenmiştir. Bkz. R. Fahreddin, Asâr, c. 2, 13. cüz, Orenburg 1907, s.385-386.

¹⁹ Ümitbayev Arşivi, Rusya İlimler Akademisi, Başkırdistan Filiali, Ufa Dil Edebiyat, Tarih Enstitüsü İlimi Arşivi, fond. 22, op. 1, ed. xr.1, c.1 vr.. 83(a)-85(b)

²⁰ Ümitbayef Arşiv, a.g.belge, vr. 84 (a-b).

²¹ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 68.

²² R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 13.

²³ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 99

miştir²⁴. Rızaeddin Fahreddin'in naklettiğine göre, yolda Elmet ve Karabaş'ta konaklayan Rasûlî ve Abdülmelikov yolculukları sırasında bölge müslümanlarıyla da görüşmüşlerdir. Hatta yolun kapalı olduğu şeklindeki bir hileye başvurularak Elmet'te daha uzun bir süre kalması sağlamış ve bulunduğu ilmi tartışma meclislerinde yöre halkını ve müderrislerini ilmiyle etkilemiştir. Burada bulunduğu sırada mahpus bulunan Abdurrahim b Osman (ö, 1251/1835)'ın talebelerinden Ahmetcan b. Şemsüddin b. Selim ile görüşmüş ve onu kendisine intisap ettirmiştir²⁵.

Nikolski'de üç sene yaşayan Rasûlî, İçişleri Bakanlığından, müslüman nüfusun bulunduğu Kostrama'ya geçmek için izin istedi ve iznin kabulü üzerine Kostrama'daki bir Tatar mahallesine gelip 5 yıl yaşadı. Rasûlî'nin buradaki faaliyetleri hakkında şu ana kadar herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Beş yılın ardından, müftü Tevkiyof'un da çabalarıyla, vatanına dönme isteği kabul edilen Rasûlî, 1 Kasım 1881'de tekrar Akhocca'ya döndü. Döndükten hemen sonra, 1882'de, yanına Musa b. Fethullah'ı (bu şahıs aynı zamanda onun kardeşinin oğlu ve onun tercüme-i halini yazan şahıstır) da alarak ikinci bir hac seferi için yola çıktı ve yine aynı yıl İstanbul'a varıp Gümüşhanevî ile görüştü. İstanbul'da iken Nurosmaniye'de Karakolhane önündeki Kazanlı Tekkesi'nde bir ay kalarak buradan Hicaz'a gitti. Dönüşte tekrar İstanbul'da bir müddet kalıp 1884'te memleketine dönen Rasûlî, Troitski'de beşinci mahalledeki mescidi yapan Seyfullah b. Abbas Abbasov'un ricası ile Akhocca'dan Troitski'ye gelip, Amur mahallesinde (Beşinci mahalle) faaliyetlerine başladı. Buraya gelir gelmez mahalleyi imar eden Rasûlî, birkaç medrese, imarêthane, mescit ve kütüphane yaptırarak bir külliye oluşturdu ve mahallenin adını "Ma'mûriye" ye çevirdi. Kısa zamanda bir ilim merkezi haline gelen Troitski'ye birçok öğrenci gelmeye başladı²⁶. Rasûlî'nin burada kurduğu medrese, "Rasûliye Medresesi" olarak kısa zamanda meşhur oldu. Rasûliye Medresesi, dönemin en meşhur medreseleri olan Kazan'daki Muhammediye ve Orenburg'daki Hüseyniye Medreseleri ayarında kaliteli eğitim veren bir medrese idi.

Rasûliye Medresesi, mektep ve medrese kısmı ile birlikte; 4 yıl iptidâf, 3 yıl rüşdî ve 4 yıl idâdî olmak üzere 11 yıl öğretim süreli idi²⁷ ve Türk dünyasının birçok yerinden, özellikle de Kazak ve Kırgız bölgelerinden, yüzlerce talebe ve mürid gelmekteydi. Rasûlî, avaz usûlü (usûl-i cedit veya usûl-i savtiye) ile öğretim yaptırduğu bu medresede, fen bilimleri ile dîni bilimleri birlikte okutuyordu. Bu medresedeki faaliyetlerini ömrünün sonuna kadar yoğun bir şekilde yürüten Rasûlî, 2 Şubat 1917'de hayata gözlerini yumduğunda arkasında, Türk dünyasının her tarafından, binlerce talebe ve mürid bıraktı.

Zeynullah Rasûlî'nin oldukça zengin büyük bir kütüphanesinin olduğu ve kütüphanesini, ömrünün son yıllarında, bir bina yaptırıp vakfettiği bilinmekte, kütüphane me-

²⁴ Politçeskaya Jizn Russkih Musulman Do Fevral'skoy Revolütsii, Oxford, 1987, s.47; H. Algar, a.g.m., s. 126), Zeynullah Rasûlî'nin mektubu, naklen R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 95-100.

²⁵ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 96

²⁶ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 14-15.

²⁷ Troitski'de Medrese-i Rasûliye'nin Mektep Kısmı ile Beraber 1914-15. Sene-i Tahsilîyesine Mahsus Programması, Troitski 1914, Elektro tip. Energiya, s. 1-15.

murı ve diğer masraflarını da bizzat kendisinin vakfettiği zikredilmektedir. Vefatından önceki son vasiyeti ise; Cemiyet-i Hayriyye'ye bin sum verilmesi, bu ana paraya dokunmadan bunun gelirinden Dârü'l- Eytâm'ın masraflarına ayrılması ve Troitski'deki erkek-kız ilkokul talebelerine dağıtmak üzere mektep başına yirmişer sum dağıtılmasıdır²⁸.

Zeynullah Rasûlî'nin geride bıraktığı altı oğlundan dördü Mahbûbe binti Ataullah adlı hanımından olma çocuklarıdır (Abdurrahman, Hibetullah, Abdülkadir, Abdüssabur, ayrıca aynı hanımından Gülbade ve Ayşe isimli iki kızı ve diğer hanımlarından 3 kızı vardır). Çocuklarından en büyüğü Abdurrahman Rasûlî'dir²⁹. Aynı zamanda babasının halifesi gibi görünen ve babasının katılmadığı siyasi bazı toplantılara katılan Abdurrahman Rasûlî, 1906'daki Üçüncü Bütün Rusya Müslümanları Nedvesi'nde 15 kişilik "dînî komisyon" üyeleri içinde yer aldı³⁰. 1941'de "Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları Dînî İşler İdaresi"ne müftü olarak olarak tayin edilen Abdurrahman Rasûlî, 1952'de vefat etti. Zeynullah Rasûlî'nin diğer oğlu Hibetullah 1903'te, genç yaşta iken, vefat etti.³¹ Rasûlî'nin diğer bir oğlu Hayrullah Efendi Medine'de Nakşbendiliğin Müceddidî koluna intisab ederek Kargalı (Said)'da imamlık ve müderrislik yaptı. Abdülkadir isimli oğlu İstanbul'da okudu ve Astrahan'da imamlık yaptı (ömrünün sonlarına doğru "Nauka i Religiya" isimli din karşıtı bir dergide din aleyhtarı bir yazı yayımladı ise de, gerçekten ateizme yönelip yönelmediği bilinmiyor). Abdullah isimli bir diğer oğlu da Alimcan Barûdi'den ders aldıktan sonra İstanbul'da okudu³². Rasûlî'nin altıncı oğlu Abdüssabur'a ne olduğu hakkında ise bir bilgi bulunamadı.

Zeynullah Rasûlî ile ilgili bilgiler onun hakkında yazılmış birçok tercüme-i hale dayanmakla birlikte, hakkındaki resmî belgeler bu makalede kullandığımız Muhammed Selim Ümidbayev kopyası bir belge dışında, şimdiye kadar bulunamamıştır. Rızaeddin b. Fahreddin 1917'de, onun ölümünün ardından, yazılan hal tercümelerini ve gazete yazılarını biraraya getirerek bir kitap halinde yayınlamıştır. Söz konusu kitabın girişinde Rasûlî ile ilgili belgelerin İçişleri Bakanlığı veya Orenburg Valiliği Arşivlerinde olabileceğini ifade eden R. Fahreddin, Diniye Nezareti arşivinde, büyük ve en önemli bir kısmı telef olduğu için, bazı şikayetnameler haricinde, fazla bir şey bulunmadığını da ilave etmiştir³³.

Zeynullah Rasûlî'nin Müridleri

Zeynullah Rasûlî, İdil-Ural bölgesinde oldukça tanınmış bir şahıstır. Birçok meşhur Tatar-Başkırt alimi ona intisablıdır. Bunlar arasında; Alimcan Barûdi (ö. 1921),

²⁸ M. N. Tünteri, "Uluğ Musîbet", ed-Din ve'l-Edeb, sayı:5-6, 28 Ocak-11 Şubat 1917; R. Atnabayef, "Şeyh-i Muhterem ve Üstâz-ı Mükerrerem Zeynullah Hazretinin Defin Merasimi", Turmuş, No. 591; R. Fahreddin, a.g.e. s. 74-75.

²⁹ R. Fahreddin, Ş. Zeynullah..., s. 16.

³⁰ Musa Carullah, Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri, Kazan, 1906, s. 21.

³¹ Mecit Gafûri - Orenburglu Abdülbari Seyyidî, Monla Hibetullah b. eş- Şeyh Zeynullah en- Nakşbendî Hazretlerinin Mersiyesi, St. Petersburg, 1903.

³² M. Remzi, Telfiku'l- Ahbâr, c. 2, s. 491-495; Bennîgsen-Quelquejay, Sufi ve Komiser, çev. O. Türer, Ank. 1988, s. 123; H. Algar, a.g.m., s. 128-129.

³³ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 11.

Rızaeddin Fahreddin (ö. 1937)³⁴, Şair Mecit Gafûrî, Kazak edebiyatının temelini atan meşhur edebiyatçı Sultanmahmut Toraygrov ve Karakalpak şairi Haciniyaz Kösibay³⁵. Ayrıca, Troitski'de Tüngövir Başkırtlarından Muhammed Halife'nin Rasûlî'nin halifesi olduğu da belirtilmektedir³⁶. Diğer bazı müridleri ise şunlardır:

Diniye Nezareti Kadılarından Muhammed Sabir bin Muhammed Can bin Hasan bir Murtaza (1865-1924): Buguruslan'a bağlı Baki köyünde doğan bu zat, Troitski'de Cemalüddin b. Sübhankul'dan ve Zeynullah Rasûlî'den ders almıştır. Rus Duma'sına vekil seçilip, bir müddet Petesburg'da kalmış ve 1914'te ahundluk mertebesine yükselmiştir. 1920'de toplanan İslam Nedvesinde de Diniye Nezaretine tadî tayin edilmiştir³⁷, Ahmetcan b. Şemsüddin, meşhur tarihçi Zeki Velidî Togan'ın babası³⁸ ve Miftâhü't-Tevârih, Nevâdir... gibi eserler sahibi Habibneccar b Muhammed Kafi³⁹ vs.

Bazı öğrencileri ise şunlardır: Molla Selahattin b. Molla Hasanüddin, Molla Fahreddin b. İmadüddin el-Torbashî el-Kubavî, el Ufavî, Molla Behmen Efendi b. Fervacüddin el-Balhocavî el-Burevî el-Ufavî, Abdullahcan b. Muhammedcan et Taşkıçivî...⁴⁰ vb.

Rasûlî'nin Eserleri

1. el- Fevâidü'l- Mühimme li'l- Müridîni'n- Nakşbendiyye ve'l- Evrâdi'l- Lisâniyye ve's Salavâti'l- Me'sûre, St. Petersburg, 1898 (İ. Mirza Boraganskî ve Kampanyası Matbaası): 24 Sahifelik küçük bir eserdir. Tatarca açıklamalar dışında Arapça dualardan oluşmaktadır. Nakşî zikir ve dualarının biraraya getirilmesinden ibaret olup, bu duaların ne zaman ve nasıl okunacağını beyan etmektedir. Yazarın kendisi de bu risalenin "toplama" olduğunu baş tarafta söylemektedir.

2. Troyski Uleması ve Usûl-i Cedîde, Orenburg, 1911, Vakit Matbaası : 11 Sahifelik bu küçük Tatarca risale, "usûl-i cedîd" in aleyhinde olanlara karşı bir fetva niteliğindedir. Risale, Zeynullah Rasûlî'nin önderliğinde; Ahund Molla Ahmet Hacı b. Abdüzzahir Rahmankulu, Molla Ataullah b. Molla Muhammedcan ve Damolla Muhammedzarifoğlu Muhammed Bikmatof'un imzasıyla önce, Orenburg'da yayımlanan Vakit gazetesinde bir bildiri şeklinde defalarca yayımlanmış, sonradan risale olarak basılmıştır. Usûl-i Cedid ile öğretimin İslam'a uygunluğunu ve faydasını belirten risale, oldukça önemlidir. Ceditçiler lehine bir fetva niteliğine de haiz olduğundan yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır. Risalenin bildiri olarak yazılış tarihi, 23 Şubat 1908'dir. Risalenin bir kıs-

³⁴ R. Fahreddin bunu bizzat kendisi söylemektedir, Bkz. R. Fahreddin, Rus. İlim. Akad. Başk. F. Ufa İlimi Arşivi, f. 7, c. 25, vr. 179(b), Ufa 1905, R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah, s. 63.

³⁵ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah...s. 32; M. Remzi, Telfik, c. 2, s. 491; G. Hüseyinov, "Şeyh Zeynulla Hazret", Akidil, Ufa, No. 3/ 1996, s. 129.

³⁶ Z. Velidi Togan, Hatıralar, İst. 1969, s. 205.

³⁷ Bkz. R. Fahreddin, Mahkeme-i Şeriyemiz, Müftülerimiz ve Kadılar Hakkında, el yazma eser, Rus, İlim. Akad. Başk. F. Ufa D.E.T.E. İlimi Arşivi, Fond 7, Birinci tasvirleme, c. 13., vr. 139(a)-140(a), Noviy Akt-Yeni Dökümanlar; R. Fahreddin, Asar, 3. cilt-yazma- Rus. İl. Ak. Başk. Fil. Ufa İlimi Arşivi, Fond 7,c. 12, vr. 316(b), 323(a)-323(b), Sary Akt.

³⁸ Z. V. Togan, Hatıralar, s. 36-37.

³⁹ Mercani, Heyet, Kazan, 1915, s. 122.

⁴⁰ M. Remzi, a.g.e., c. 2, s. 491-495.

mı (Umûmî Nasihat bölümü) Kazan'da Haritonov matbaasında "Hakikat" ismiyle de basılmıştır, sözkonusu risalenin bu baskısının tarihi yoktur.

3. Elifbâ Hakkında, Orenburg 1912, Vakıt Matb.: Arapça ibarelerin çoğunlukta olduğu 13 sahifelik Tatarca küçük bir risaledir. Yazılış tarihi risalenin sonunda, Rasûlî'nin imzasıyla birlikte, yer almaktadır. Verilen tarih, 4 Rebiülahir 1330 (1912)'dir. Risale, Vakıt gazetesinde yayınlanmak için gönderilmiş, ancak Arapça ibareleri çok olduğundan ve risalenin önemine binaen Vakıt idaresi, makaleyi ayrı bir kitapçık olarak bastırmıştır. Risale, klasik kaynaklara başvurarak, alfabe harflerinin sesleriyle, yani ismiyle değil, müsemmasıyla okunmasının çocuklar için çok kolay bir öğretim yolu olduğunu izah etmekte ve bununla ilgili deliller getirmektedir.

4. Makâlât-ı Zeynî, 1908: Nerede basıldığını ve neleri ihtiva ettiğini bilmediğimiz bu risaleden Gaisa Hüseyinov bahsetmektedir⁴¹.

5. Medrese-i Rasûliye hocalarından Rahimcan Atnabayef; Rasûlî'nin, Cuma günü kabre konulmanın faziletleri ile ilgili rivayetleri topladığı bir risalesinin olduğundan da bahsetmektedir⁴².

Alim Bir İmam, Tarikat Şeyhi ve Toplum Hizmetkârı:

Zeynullah Rasûlî, hem dînî ilimlere vakıf alim bir imam, hem tarikat şeyhi, hem de toplumun işlerine hizmet etme yönü olan aktif bir yapıya sahiptir. Bir imam olarak Troitski'de Ma'muriye (Amur) mahallesinde ilim ve ibadet ruhu aşlamış, medresedeki faaliyetleriyle Rusya'nın çeşitli bölgelerine imam, müderris ve muallimler göndermiştir. Özellikle Kazak-Kırgızlar (o dönemlerde Kazak ve Kırgızlar birlikte anılmakta veya herhangi biri ikisini birlikte içine almaktaydı) arasına gönderdiği imam ve müderrisler yanında, Kazakların kendilerinden imamlar ve mollalar yetiştirmiş, kendi meclislerinde, medresesinde Kazakların bulunmasına özel önem vermiştir. Rasûlî'nin ismi Bükeylik, Semipalat, Ural, Turgay, Akmolla, Semey...gibi Kazak bölgelerinde oldukça tanınmıştır. Kazak ve Kırgız bölgelerinin en uzak yerlerinden bile öğrencilerin geldiği Rasûliye Medresesi'nde her yıl yüzden fazla Kazak-Kırgız öğrenci öğrenim görmüştür. Rasûlî'nin Kazak- Kırgızlar arasında binden fazla öğrencisinin olduğu belirtilmektedir⁴³. Keşşaf Tercümânî, onun ölümünün ardından yazdığı bir gazete makalesinde (K, Tercümânî, "Uluğ Ziyâ", Kuyaş, No. 1076, 5 Şubat 1917) Rasûlî'nin Kazak-Kırgız halkının eski dînî inanışlarından, örf ve adetlerinden gelen bazı anlayışlarının yerine İslâmî unsurları yerleştirdiğini ifade etmiştir. Onun faaliyetlerinin olumlu bir neticesi olarak 1914'te Petersburg'daki bir toplantıya Kazaklardan, Orenburg Dînî İdaresi'ne bağlanmayı istedikleri bir telgraf dahi gelmiştir⁴⁴.

Zeynullah Rasûlî, bir tarikat şeyhi olarak da akılcı bir tasavvufî çizgide yer almış ve özellikle, çeşitli istismarcılarından dolayı, "işanlık (şeyhlik)" müessesine karşı çıkan veya pek hoş bakmayan aydın, okumuş kesimin kanaatlerini tersine çevirerek " reşid

⁴¹ G. Hüseyinov, "Şeyh Zeynulla Hazret", Akidil,Ufa, No. 3/ 1996, s. 130.

⁴² R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 93.

⁴³ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 22-23.

⁴⁴ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 42.

mürşid", "dînî ilimlere vakıf alim bir zat" ünvanlarıyla anılmıştır⁴⁵.

Rasûlî, halkı aydınlatan alim bir şeyh olarak, öğrencilerden zikir almaya gelenleri; "sizin zikiriniz derslerinizdir" diyerek geri çevirmiştir. Bir mürşid sıfatıyla başkalarına tesir etme gücü oldukça yüksek olan Rasûlî, bu gücü sayesinde binlerce insanı, başta içki olmak üzere, birçok kötü ve yanlış davranışlardan korumuştur⁴⁶.

Zeynullah Rasûlî, Nakşbendiliğin bütün esaslarına riayet etmiş bir şeyh olmasına rağmen cehrî zikre de yer vermiştir. Onun öğrencilerinden Abdüllatif Baygazioğlu, yazdığı tercüme-i halde, her Salı ve Perşembe akşamları zikir halkası için müridlerin toplandığını, sabahları da namazdan güneş doğuncaya kadar "Hatm-i Hâcegan" yapıldığını ifade etmektedir. Bu zikirler esnasında bazen onar defa cehrî olarak "tehlil" zikrinin yapıldığını, yatsıdan sonra da siyer ve şemail okunduğunu söyleyen Baygazioğlu, cezbeye kapılıp yığılıp kalanların, namazda "Hüvallah" diye ses çıkaranların bulunduğu ve bazı genç müridlerin zikir esnasında "Hay, Hu" şeklinde cehrî zikir yaptıklarından söz etmektedir⁴⁷.

Rasûlî'nin gerek bir tarikat şeyhi, gerekse bir cemaat önderi olarak en önemli faaliyetlerinden biri de her hafta belirli bir günün gecesinde; halkı, alimleri, imamları, müderrisleri, muallimleri ve öğrencileri bir araya getirerek düzenlediği ilmî toplantılardı. "İşan Meclisi"⁴⁸ veya Rızaeddin b. Fahreddin'in deyişiyle "edebî meclis"⁴⁹ olarak değerlendirilen bu ilmî toplantılarda halka, kaynaklarını ve delillerini de göstererek, çeşitli bilgileri aktaran Rasûlî, kendisine yöneltilen sorulara da cevaplar veriyordu. Çeşitli ilmî görüşmelerin yapıldığı bu meclislerin bölge insanı için oldukça faydalı olduğu ise şüphe götürmez bir gerçektir. Bu meclislerin önemli bir özelliği de, her mecliste Kazak-Kırgız mollaları ve şakirtlerinin yoğun olarak bulunmasıydı⁵⁰. Rasûlî'nin en büyük hizmetlerinden birisi; Semipalat, Akmolla ve Çin hududunu kadar olan Kazak-Kırgız bölgelerinde İslam'ın yayılmasını ve yerleşmesini sağlamasıdır. Çünkü bu bölgelerin bir kısmında örf ve adetler (zanğ) İslam'dan önce geliyordu, eğitim ve öğretim de bir hayli zayıftı⁵¹.

Rasûlî, manevî hastalıkları tedavi etmesinin yanında, eski tıp kitaplarından da haberdar olan, hatta eczahane ilaçlarını üretilip tedavide bulunan bir insandı. Kaynaklarda zikredildiğine göre, o tıbbî tedavi konusunda hükümetten özel izin bile almıştı⁵².

Bir cemaat hâdimi olarak da niteleyebileceğimiz Rasûlî, siyasi bir kişilikten ziyade manevî tesiri geniş olan bir zattı. Onun manevî etkisinin; Kazan, Simbir, Samara, Saratof, Orenburg, Astrahan, Perm, Vetke (Tatar-Başkırtların yoğun olarak yaşadığı

⁴⁵ H. Maksûdof, "Reşid Mürşid", Yıldız, R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 45-47; Z. V. Togan, Hatıralar, s. 10; İşanlara pek hoş gözle bakmayan Velidi, Rasûlî'den övgüyle bahsetmektedir.

⁴⁶ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 22-25.

⁴⁷ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 30, 81.

⁴⁸ Keşşaf Tercümânî, "Uluğ Ziyâ", Kuyaş, No. 1076, 5 Şubat 1917; R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s.42.

⁴⁹ Gaisa Hüseyinov, a.g.m., s. 130.

⁵⁰ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 42.

⁵¹ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 39, 43.

⁵² M. Necip Tünteri, a.g.m.den naklen; R. Fahreddin, a.g.e., s. 71.

bölgeler) gibi vilayetlerle Semipalat, Bükeylik, Ural, Turgay, Semey ve Akmolla (Tatar-Başkırtlarla birlikte çoğunluk olarak Kazak-Kırgızların yaşadığı bölgeler) eyaletindeki ulema kesimini içine aldığı bilinmekteydi. Onun bu bölgelerdeki manevî etkisine bizzat şahit olan bir Tatar yazar, Vakıf gazetesine yazdığı bir açık mektup da (1906) ondan, bu manevî tesirini gazete okumaya teşvik konusunda da kullanmasını istemişti⁵³. Gerçekten de Rasûlî, daha sonraları bazı yazılarını Vakıf gazetesine göndererek yayınlanmasını istemiş, Vakıf idaresi de bunları bazen gazete makalesi olarak, bazen de ayrı bir risale olarak yayınlamıştı. Onun bu tavrı, tabii ki halkı ve müridlerini gazete okumaya bir teşvikti.

Rasûlî'nin bütün İdil-Ural'da ve Troitski'de 1880'li yıllardan 1917'ye kadar meydana gelen kültürel ve sosyal olaylarda, özellikle de eğitimde yenileşme (usûl-i cedid) hareketinde, doğrudan ve dolaylı birçok katkıları olmuştur. Rusça öğrenmeye ve Rus okullarına gitmeye karşı çıkmamasına rağmen⁵⁴. Rus dini, dili ve kültürünün müslüman Türkler arasında yayılmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Onun Kazak-Kırgızlara yönelik faaliyetleri, ortodoks misyonerlerin hedeflerine ters düştüğü için, misyonerlerce pek hoş karşılanmamış ve hatta kendisine nefret hissiyle bakılmıştır⁵⁵.

Rasûlî, islah hareketlerine de destek vermiş ve islahçı Tatar alimlerini hararetle savunmuştur⁵⁶. O, 3 Mart 1894'te islahçı Tatar alimi Mercânî hakkında Rızaeddin b. Fahreddin'e yazdığı kısa mektupta Mercânî'yi meşhur üç müceddidden biri saymakta ve onun Akaid ve Kur'an ilimlerinin ustası olduğunu söylemektedir. (Diğer iki müceddidden biri, tasavvuf ve hadis ilimlerinin ustası olan kendi şeyhi Ziyaeddin Gümüşhanevî, diğeri ise, Hint bölgesinde, hadis, fıkıh, tarih ve kelam ilimlerinin ustası Molla Abdülhay'dır⁵⁷.

Rasûlî'nin Usûl-i Cedid ve Eğitimle İlgili Fikirleri:

Zeynullah Rasûlî, usûl-i cedid ile öğretime destek vermiş ve 1893'ten itibaren mekteplerde ve hemen sonra da medreselerde bu usûl ile öğretim yaptırmıştır. 1895'te İsmail Gaspıralı'ya iki muallimini göndererek yeni usûlü öğrenmelerini sağlayan Rasûlî, 1897'den itibaren de kendi medresesinde usûl-i cedidi uygulamaya başlamıştır⁵⁸.

Bu yeni eğitim anlayışını izah eden makaleler de kaleme alan Rasûlî; harflerin isim ve müsemmadan ibaret olduğunu, ismin o harflerin lafızlarını okumak (elif, be, te, se, cim...vb.), müsemmanın da o harflerin seslerini, yani fetha, kesre, zamme ve sükun halindeki durumlarını (e, i, ü, be, bi, bü, ib, te, ti, tü, it...vb.) okumak anlamına geldiğini

⁵³ A. İsâkî, "Şeyh Zeynullah Hazretlerine Açık Hat", Vakıf, No. 100, Orenburg, 18 Kasım 1906, s. 2.

⁵⁴ Z. Velidi, Rasûlî'nin öğrencilerinden Makar köyünden bir imamın oğlu olan Aziz isminde birinin, aynı zamanda Rus mektebine devam ettiğinden ve yazları da Kazak-Kırgızlara gidip muallimlik yaptığından bahseder, Hatıralar, s. 35.

⁵⁵ V. V. Barthold, "Shaykh Zaynullah Rasûlev, 1833-1917", Musulmanskiy Mir, Petrograd, 1:1, 1917, s. 73-74; ayrıca bkz. H. Algar, a.g.m.

⁵⁶ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah... s. 43.

⁵⁷ R. Fahreddin, Asâr, c.4 (el yazma eser), vr. 59(b), Ufa (Başkurdistan), 1927, Rus. İl. Ak. Baş. Fil. Ufa İlmî Arşivi, fond. 7, tasvirleme:1, c. 14, Stary Akt.

⁵⁸ Hadî Maksûdî'nin Yıldız'daki makalesinden naklen R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 46.

söylemektedir. Ona göre, "usûl-i savtiye" ismi de verilen, harfleri sesleriyle okuma metodu, en kolay öğretim yoludur ve Avrupa filozofları bunu tercih etmektedir. O, Kur'an-ı Kerim'in, mukattaat harfleri hariç, müsemmasıyla, yani sesleriyle okunduğunu, yine Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Kur'an okuyana her harf için on kat sevap vardır mealindeki hadisindeki kastedilenin de harflerin sesleriyle okunması anlamına geldiğini delil olarak zikretmektedir⁵⁹. Bu konuyla ilgili olarak klasik kaynaklardan birçok delil de getiren Rasûlî, dîni medreselerde fen bilimlerinin (hesap, hendese, coğrafya, heyet, hikmet...vb.) de okunması gerektiğini, her okunan kitabın geçmiş alimlerin kitabı olması gerekmediğini, hatta öğretim metodlarının devamlı değişebileceğini savunmaktadır. Rasûlî, gerek tavırları, gerekse görüşleriyle, ceditçilerle kadimciler arasında var olan kutuplaşmaya engel olmaya çalışmış ve iki grup arasında bir köprü vazifesi de görmüştür⁶⁰. Usûl-i ceditin önderlerinden olan İsmail Gaspıralı (1851-1914), dini kullanarak usûl-i ceditin aleyhinde davrananlara karşı Rasûlî'yi örnek olarak göstermiş ve bu konuda yazılar yazmıştır⁶¹.

Zeynullah Rasûlî, usûl-i cedit konusundaki mücadelesini basın yayın yoluyla da devam ettirmişti. Rasûlî, Beyanü'l-Hak gazetesinin 237. sayısında Rasûlî'nin usûl-i cediti bırakıp usûl-i kadim ile okutmaya başladığına dair bir makalenin yazılması üzerine, buna reddiye olarak, Yıldız gazetesinde (188. sayıda) kendi adına bir telgraf yayımlamıştı. Söz konusu telgrafta Beyanü'l-Hak'taki haberin yalan olduğu, Rasûlî'nin halis kalp ile mektep ve medreselerin ıslahını istediği belirtilmişti. Aynı sıralarda Din ve Maişet dergisi, 25 Ocak 1908 tarihli bir yazıda, yayımlanan telgrafı Zeynullah Rasûlî'ye gösterdiklerini, onun da böyle bir telgrafı göndermediğini söylediğine şahit olduklarını iddia etmişti⁶². Bunun üzerine Zeynullah Rasûlî, Beyanü'l-Hak ve Din ve Maişet'e cevap olmak üzere, 23 Şubat 1908'de Troitski alimleri ile beraber, "Troyski Uleması ve Usûl-i Cedide" adlı ilannamesini yayımlayarak usûl-i cediti 1893'lü yıllardan beri desteklediğini ve bizzat uyguladığını ifade etti⁶³. Bu ilanname İdil-Ural bölgesinde kısa zamanda meşhur oldu ve usûl-i cedit hakkında bir "fetva" niteliğinde defalarca basıldı.

Zeynullah Rasûlî, kendisinin kurduğu Mekteb-i Rasûlî ve Medrese-i Rasûlî'nin program ve hedeflerini de ortaya koymuştur. Mekteb-i Rasûlî'nin kuruluş gayesi; millî dilde okuma, yazma, dürüst konuşma, fennî, edebî bilimlerden haberdar etme, İslam'ın temel prensiplerini, ahlâkî esaslarını çocuklara tanıtmaya ve mümkün olduğunca çocukların fikrî gelişmelerine yardımcı olmak şeklinde belirlenmiştir. Medresenin gayesi ise; millî ve dîni ruhta, doğru fikirli, ilim ve edep sahibi imamlar, muallimler yetiştirmek olarak tesbit edilmiştir⁶⁴. Dönemine göre oldukça kaliteli bir eğitim veren bu okul-

⁵⁹ Z. Rasûlî, Elifbâ Hakkında, s.6-13; Troyski Uleması ve Usûl-i Cedide, (Molla Ahmet Hacı b. Abdüzzahir Rahmankulu, Molla Ataullah b. Molla Muhammedcan ve de Molla Muhammed Zarifoğlu Muhammed Bikmatop ile birlikte), Orenburg 1911, vakit matb., s. 9-11.

⁶⁰ Barthold, a.g.m., s. 73-74.

⁶¹ Keşşaf Tercümanı, "Uluğ Ziya", Kuyas, No. 1076, 5 Şubat 1917'den naklen R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 43.

⁶² "Tahtie", İnzalar Mahfuz, Din ve Maişet, No. 4, 25 Ocak 1908, s. 58.

⁶³ Z. Rasûlî, Troyski Uleması ve Usûl-i Cedide, s. 1-11

⁶⁴ Troitski'de Medrese-i Rasûliye'nin Mektep Kısmı ile Beraber 1914-15 Sene-i Tahsiliyesine Mahsus Programması, Troitski, 1914, s. 2,6; Troitski'de Medrese-i Rasûliye'nin Tanzimat ve Programları (1913-1914), başki yeri ve yılı yok.

lar belirlenen bu hedeflerle, kısa zamanda, döneminin meşhur medreselerinden (Kazan'da Muhammediye, Kargalı ve Orenburg'da Hüseyniye Medresesi... vb.) daha ileri bir konuma geçmiştir. Rasûlî'nin eğitimle ilgili bu yoğun faaliyetleri vefatına kadar (1917) devam etmiştir. Onun medresesinden birçok pedagoğ, tarihçi, gazeteci ve yazar çıkararak bütün Türk dünyasına hizmet etmişlerdir. Hâdî Maksûdî, Yıldız'daki makalesinde, 1917'li yıllarda sadece Kazak-Kırgızlar arasında Rasûlî'nin bizzat ve dolaylı olarak yetiştirdiği bin kadar müderris ve molladan bahsetmektedir⁶⁵.

Rasûlî'nin Siyasi Yönü

Zeynullah Rasûlî, siyasi bir kimliği olmamasına ve Rusya müslümanlarının siyasi faaliyetlerine doğrudan katılmamasına rağmen, başta oğlu Abdurrahman olmak üzere, Alimcan Barûdî, Rızaeddin b. Fahreddin, Abdullah Battal (Taymas) gibi müridleri ve talebelerinin doğrudan siyasi faaliyetlere girmeleri, onun, dolaylı da olsa, siyasi faaliyetlere girmesine sebep olmuştur.

Rasûlî'nin, Başkurt tarihçi Murad Remzi'nin, Rus otoritelerinin hıristiyanlaştırma faaliyeti yaptığını ve bunu gerçekleştirmek için müslümanların ilim ve marifet yönünden geri kalmasını istedikleri şeklindeki görüşlerinin de yer aldığı milliyetçi ve İslamî yönü ağır basan Telfîku'l- Ahbâr adlı kitabını himaye etmiş olması⁶⁶, Rus otoritelerince yasaklanmış bir kitap olmasına bakmadan takınılan siyasi bir tavır olarak değerlendirilebilir. Öte yandan bütün İdil-Ural bölgesinde ve Sibiry'a da yoğun bir eğitim ve aydınlatma faaliyetine girmek suretiyle büyük bir uyanışın gerçekleşmesini sağlamaya çalışması, bu faaliyetlerinin Rusya'nın Kazak-Kırgız bölgelerindeki Tatar varlığının, etkisinin sınırlandırılması, bölgenin kültürel, sosyal bakımdan geride bırakılması ve hıristiyanlaştırılmasına yönelik resmî siyasetiyle zıtlık teşkil etmesi de Rasûlî'nin siyasi faaliyetleri olarak yorumlanabilir. Zaten onun faaliyetleri yukarıda da belirtildiği gibi misyonerlerce tepkiyle karşılanıyordu.

Rasûlî'nin sigorta konusunda verdiği bir fetvada⁶⁷ Rusya'yı "dâr-ı harp" olarak görüp sigorta cemiyetlerinden para almayı caiz kabul etmesi de onun Rusya devletine nasıl baktığının bir göstergesidir. O, bu fetvasıyla Tatar alimlerinin tepkisini çekmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, şeyhin isabet etmediğini, barış ve huzur içinde olan dönemlerde Rusya'yı dâr-ı harp olarak saymanın çeşitli fesatlara yol açabileceğine işaret eder ve Musa Carullah'ın "Beyânü'l-Hak" gazetesinde fetvanın şeriate uygun olmadığına dair bir yazı yazdığını söyler⁶⁸.

Rasûlî, Rusya'da meşrûtiyetin ilan edilmesini (1905) müteakip bütün Rusya Müslümanlarının birleşme çabalarına da destek vermiştir. O, Abdürreşid İbrahim öncülü-

⁶⁵ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 47.

⁶⁶ Z. V. Togan, Bugünkü Türkkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İst. 1981, s. 541-542; Hatıralar, s. 44; H. Algar, a.g.m., s. 125-126.

⁶⁷ Fetva metni için bkz. R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 104-105.

⁶⁸ R. Fahreddin, Şeyh Zeynullah..., s. 104.

günde başlatılan Rusya Müslümanları ittifakının toplantılarına katılmamakla birlikte hararetle alkışlamış ve tebrik telgrafları göndererek iştirak etmiştir. Rasûlî, Rusya müslümanları ittifakının 15 Ağustos 1905'teki gayri resmi birinci nedvesine (Nijn Novgorad) ve yine (Nijni Novgorad'da yaptıkları üçüncü resmi nedvelerine (1906) iyi dileklerini gönderirken⁶⁹, oğlu Abdurrahman üçüncü resmi nedveye bizzat katılmış ve dini komisyon üyeleri içinde yer almıştır.

⁶⁹ Musa Carullah, İslahat Esasları, Petrograd 1917, s. 174; Politiceskaya Jizn Russkih Musulman Do Fevral'skoy Revolütsii, Oxford, 1987, s. 47.

300

84a

Письма съ отъименія Ординатора Гимназия Губернскіа
губернскій и Муравьевскому Министру Губернскій
Губернскій отъ 26 Октября 1884 года до 18 1884.

Въ отъименіи отъ 12 Января 1884 года до
18 1884, я лично съездилъ въ Министру Губер-
нскій Губернскій, согласно полученнаго мною
свѣдѣній, что въ Оренбургской губерніи по-
явилась два эпидемія, возвратившіяся изъ
Мекки, которые въ средѣ мусульманскаго
населенія распространяются въ особую эпидемію,
имѣющую целью погнать въ вѣдѣніи
враніи свои симтомны мусульманъ къ рус-
скому населенію и что о свѣдѣніи этого
эпидеміи много получено одному изъ сотенъ
лицъ при именіи Пимовичевъ владѣющій по
Федота Муравьевка производитъ разсѣданіи

Но при этомъ въ виду того что сего времени
оказавшіяся владѣющій Указной Мухоморова
Аккуринской Губернскій Губернскій Губернскій
Коллекціоннаго путешествованія за границу для
полученія свѣдѣній о мусульманскомъ

Но по поводу этого путешествія Губернскій по
возвращеніи въ мѣсто своего жительства (въ 1884г.)
пріобрѣлъ свѣдѣнія о мусульманскомъ
костюмѣ, поименно его свѣдѣній, въ общій какою
примѣнители ея къ себѣ въ вѣдѣніи. Такимъ
образомъ мусульманскій костюмъ съ мусуль-
манскими въ Меккѣ и Мединѣ, но Губернскій

?

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

خیرہ رسد علی عامہ لہذا وصلی

ایماند صمان اللصو و البروہ ملاطہ سلیم ابن دلاری شیخہ اندازہ است صاحب سہا درینہ
 مع: حال نبیت دلا احباب را خیر رسد سنہ الاسلام الحاقی بعد لیس
 فقیر را طہ کبر العالمیہ سر بر حجتہ انوار اول مسرہ حکتہ مبارکہ لدر ستر
 حکم الکی سنہ نبویہ مختصر ۴ یوتلوب هر نہ یاز اسہ بعد خرد اولو
 حقیرہ خیر صالار قید و قیاد علی و اهل الفضل و تکرار لاسنہ کو ب
 ستادانت ترقیات در جامعہ دارین لاریت ارضی و لا ماتہ خیر ان اللیلہ با صبح
 مان لم تک الکوا بیل خیر ان مثل شفق در عند السوفیہ تدریس کار سراطم اللیہ
 بر طرفہ استیف و چکان یثیہ علی نیک حصن ادر و نذہ جراد آشادک
 حاضر بود حال سہ استہ ا و صولی بر صم نہ بترا ما و نشد
 آتکند خرفند ہنوز فتنہ افعال استوار بیگ ما یبور استوار
 اللہم حج من اصہ محمد علی ہر ما یبور امیر
 در ہمدین ہر ما یبور
 ۱۹۲۲

و

اصول جدیدہ

«وقت» غزتہ سندن آلتوب آ پروچہ رسالہ شکندہ
اوچنچی مرتبہ بامصلی .

«وقت» مطبعہ سی . اورن بورغندہ .
۱۹۱۰

Zeynallah Rasûlî'nin defalarca basılan "Troyski Uleması ve Usul-i Cedide" isimli risalesi.